

RELIGIEUS BEGRAVEN

Het levensbeschouwelijke landschap is zeer divers.
Hoe is op begraafplaatsen die levensbeschouwelijke, c.q. religieuze verscheidenheid terug te vinden?

RELIGIE 21: JODENDOM 4 - EUROPA 2

JOODSE BEGRAAFPLAATSEN IN EUROPA

Overal in Europa kom je joodse begraafplaatsen tegen. Het aanleggen van een begraafplaats was een eerste vereiste bij het oprichten van een joodse gemeente.

Op het platteland zijn het vaak kleine traditionele begraafplaatsen, terwijl in de steden de joodse begraafplaatsen niet alleen groter zijn, maar ook

veel meer getuigen van culturele assimilatie en integratie. Omdat ze volgens de joodse traditie niet geruimd mogen worden zijn joodse begraafplaatsen vaak zeer oude begraafplaatsen en ware stenen archieven.

In dit deel bezoeken we joodse begraafplaatsen in Portugal, Italië, Groot-Brittannië en Ierland.

PORTUGAL

Toen de joden in 1492 Spanje moesten verlaten, trokken 93.000 joden naar Portugal, waar koning João II hen tegen betaling tijdelijk asiel bood. Zijn opvolger Manuel I vaardigde in 1497 een decreet uit, waarin de joden moesten kiezen tussen zich bekeren tot het christendom of het land verlaten. De meeste joden vertrokken, noordwaarts naar o.a. de Nederlanden of zuidwaarts naar o.a. Gibraltar en Marokko.

In het begin van de 19^e eeuw keerden een aantal Sefardische families uit Marokko en Gibraltar terug naar Portugal, vooral om handel te drijven. Ze vestigden zich in Lissabon en Faro en op de Portugese eilanden Madeira en de Azoren, waar ook joodse begraafplaatsen ontstonden.

Er leven nu ongeveer 1.000 joden in Portugal.

• **Lissabon.** Joden die zich in Lissabon vestigden, kwamen voornamelijk uit Gibraltar en behielden uit voorzorg de Britse nationaliteit. Zij werden begraven op een deel van de Britse begraafplaats, wat nu *Antigo Cemitério Judaico di Estrela* heet en die van 1815-1869 in gebruik was.

In 1868 gaf koning Luís I de joden van Lissabon bij Koninklijk Besluit toestemming om een begraafplaats in te richten voor de begrafenis van hun medegeloofsgenoten. Het is de huidige *Cemitério Israelita Principal*, de enige (?) joodse begraafplaats in Portugal waar nog steeds wordt begraven.

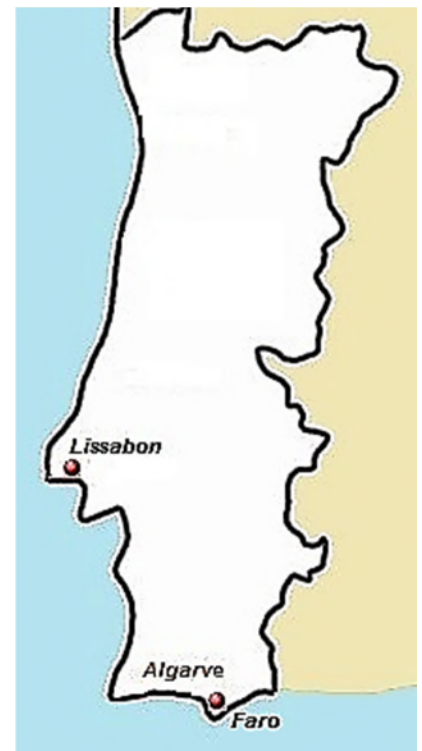
• **Faro.** De joodse begraafplaats in Faro, in gebruik 1838-1932, is met 71 graftekens nog de enige getuige van de aanwezigheid van joden in de provincie Algarve; hij is onlangs gerestaureerd.

• **Madeira.** Joodse handelaren uit Marokko vestigden zich op Madeira en kochten in Funchal een stuk grond voor hun *Cemitério Judaico*, die in gebruik was van 1851-1976. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden er ook joodse vluchtelingen begraven

• **Azoren.** Op de eilanden São Miguel, Terceira, Fayal, Flores en Graciosa werden vanaf 1832 joodse begraafplaatsen aangelegd, die nu geen van allen nog in gebruik zijn.

• **Kaapverdië.** In de 19^e eeuw trokken ook Sefardische joden uit Marokko naar de Kaapverdische eilanden, die tot 1975 behoorden tot Portugal. Ook zij stichtten begraafplaatsen.

In 2014 veranderde het Portugese parlement de wet op de Portugese nationaliteit, waardoor afstammelingen van Sefardische joden, die destijds uit Portugal werden verdreven, de Portugese nationaliteit kunnen verkrijgen.

ITALIË

land van diaspora joden

Rond het begin van onze jaartelling bevond zich in Rome een grote, zo niet de grootste, joodse diaspora-gemeenschap uit de Oudheid. Getuigen daarvan zijn een vijftal joodse catacomben in Rome.

Daarna is het jodendom ononderbroken op Italiaanse bodem aanwezig geweest, zij het niet overal en ook is de houding t.o.v. de joden lang niet altijd positief geweest. De term getto stamt uit Italië (Venetië) en er waren periodes dat joden werden vervolgd, beroofd van hun politieke rechten en verboden openbare ambten of bepaalde beroepen uit te oefenen. Maar ze zijn nooit verbannen uit Italië. Italië daarentegen heeft joden opgenomen, die elders wel waren verbannen.

In de 14^e eeuw kwamen joden uit Duitstalige landen, verbannen vanwege kruistochten en pest (1348) en uit Frankrijk, verbannen in 1306 en

1394. In de 16^e eeuw werden Sefardische joden verbannen uit Spanje (1492) en Portugal (1497). Ook om economische en politieke redenen kwamen er joden naar Italië, uit het Osmaanse Rijk, waar ze in de 18^e en 19^e eeuw steeds verder werden achtergesteld, en na de Eerste Wereldoorlog uit Oost-Europese landen.

De Italiaanse schrijver van joodse afkomst Amos Luzzatti zegt dat *het Italiaanse Jodendom niet Asjkenazisch of Sefardisch is, maar ook niet Italiaans. Het is in zekere zin een Kibbutz Galuïot, dat wil zeggen een verzameling van verschillende diaspora's.*

Er leven nu ongeveer 45.000 joden in Italië, vooral in Rome en Milaan en kleinere aantallen in Turijn, Florence en Livorno. Dat er nog kenmerken en sporen van hun afkomst te vinden zijn, is vooral te zien op de joodse begraafplaatsen.

cimiteri ebraici

Er zijn in Italië ca. 80 joodse begraafplaatsen, waarvan vele niet meer in gebruik zijn. Daaronder zijn enkele zeer oude, zoals die in Venetië, aangelegd in 1386 en nog steeds in gebruik, andere over het algemeen jongere begraafplaatsen maken deel uit van een grote stedelijke begraafplaats, zoals in Genua, Bologna of Turijn, wel gescheiden door een ommuring.

Opvallend is dat de joodse begraafplaatsen zich bijna uitsluitend in het noorden van Italië bevinden. De verklaring daarvoor is eenvoudig. Vanaf de 14^e en/of 15^e eeuw vielen Sardinië, Sicilië

en Zuid-Italië = Koninkrijk Napels onder de 'Kroon van Aragón', een unie van staten die onder invloed stonden van de koning van Aragón. Toen in 1492 Ferdinand II van Aragón en Isabella I van Castilië het *verdrivingsedict* uitvaardigden, waarbij de joden uit Spanje werden verdreven, ging dat ook gelden voor de gebieden van de 'Kroon van Aragón', in 1492 Sardinië, in 1493 Sicilië, in 1524 Calabrië en in 1540 het hele koninkrijk Napels. Net als in Spanje en Portugal bleven die gebieden eeuwenlang jodenvrij.

kenmerken van joodse begraafplaatsen

In Italië zijn geen aparte begraafplaatsen voor Sefardische, Azjkenazische en Italiaanse joden. Op de begraafplaatsen is het een mix, afhankelijk van welke stromingen in de stad waren.

Zo waren er in Mantua bijvoorbeeld geen Sefardische joden, maar in Ferrara en Bologna wel.

De ontwikkeling van de graf-

kunst hield gelijke tred met de ontwikkeling van de emancipatie en de assimilatie van de joden. De vormgeving ontwikkelde zich van de eenvoudige grafsteen tot het monumentale graf tot het pompeuze bouwwerk.

Het inschrift ontwikkelde zich van Hebreeuws naar Hebreeuws én Italiaans naar alleen Italiaans.

Bologna - Cimiterio Ebraico del Certosa: Azjkenazisch en Sefardisch

voorbeelden van joodse begraafplaatsen in Italië

● **Venetië.** Dé begraafplaats van Venetië is het dodeneiland San Michele. In tegenstelling tot veel andere steden heeft de joodse gemeenschap geen aparte afdeling op de stedelijke begraafplaats, maar heeft op het eiland Lido di Venezia een eigen joodse begraafplaats.

Het is de oudste nog in gebruik zijnde joodse begraafplaats in Italië. Het werd geopend in 1386, het jaar 5150 van de joodse kalender, en bleef zonder onderbreking in gebruik, zelfs nadat de joodse gemeenschap in 1516 werd gedwongen te leven in het getto. Het werd meer dan eens uitgebreid en bestaat nu uit twee delen, de oude begraafplaats (14^e - 18^e eeuw) en de nieuwe begraafplaats (19^e - 20^e eeuw). De uitvoering van de graftekens is een mix van Sefardisch, Asjkenazisch en Italiaans.

Venetië - San Michele

Ghetto di Venezia

Getto is de benaming geworden voor een stadswijk die grotendeels wordt bewoond door mensen van een bepaalde etnische, religieuze of raciale groep.

Het Derde Lateraans Concilie stelde in 1179 verplicht dat joden apart moesten gaan wonen. In de loop van de daaropvolgende eeuwen ontstonden in veel Europese landen aparte, vaak ommuurde wijken voor joden.

De benaming 'getto' is ontleend aan de Venetiaanse wijk Ghetto, gelegen in het noordelijke stadsdeel Cannaregio. Ghetto komt van *gheta*, in het Venetiaanse dialect het woord voor slak, het restproduct van een ijzergieterij, die daar eerder gevestigd was.

Na een aanvankelijke tolerantie werd in 1516 bij wet bepaald dat joden zich in de wijk Ghetto moesten vestigen. De buurt was door slechts twee bruggen verbonden met de rest van de stad. Daar werden hekken neergezet en die gingen voortaan 's nachts dicht. De wijk bestaat uit drie delen, die nogal verwarrend worden aangeduid als oud, nieuw en nieuwst: het Ghetto Nuovo is het oudste getto, in 1541 werd het Ghetto Vecchio toegevoegd en in 1633 het Ghetto Nuovissimo.

Pas in 1818 kregen de joden volwaardig burgerschap.

● **Rome.** Op de Aventijn, dichtbij het Circus Maximus, bevindt zich nu *Il Roseto Comunale*, de gemeentelijke rozentuin. Van 1645 tot 1895 lag hier een joodse begraafplaats, die de joden hadden gekregen na de sluiting van de joodse begraafplaats bij de Porta Portese. Vanwege de joodse eeuwige grafrust, liggen de lichamen er nog, terwijl veel oude graftekens zijn verplaatst naar de Campo Verano, de grote Romeinse begraafplaats, waar de joden in 1836 een sectie kregen. De meeste grafmonumenten hier zijn monumentaal, zelfs met sculpturen van engelen en pleurantes, een duidelijk teken van assimilatie.

● Bologna. Cimiterio Ebraico del Certosa

Op een deel van het Cimiterio di Certosa in Bologna (geopend in 1801) bevindt zich rechts van de hoofdingang een ommuurde joodse begraafplaats met liggende en staande graftekens, duidend op de traditie van zowel Sefardische als Azjkenazische joden in Bologna. Toen Bologna deel uitmaakte van de Kerkelijke Staat werden de joden in 1593 uitgewezen. De huidige begraafplaats werd opgericht in 1867.

Bologna - Cimiterio Ebraico del Certosa

● **Modena. Cimitero di San Cataldo**

In beschrijvingen van de stedelijke begraafplaats van Modena schrijft men over twee delen: het oude deel, ontworpen door architect Cesare Costa en gebouwd tussen 1858-1876, en het nieuwe deel, ontworpen in een wel heel moderne stijl door architect Aldo Rossi tussen 1971-1984; een grotere tegenstelling is er niet.

Maar vergeten wordt dat er ook nog een derde deel is, namelijk het ommuurde Cimitero Ebraico. Het werd in gebruik genomen in 1903 ter vervanging van een oudere joodse begraafplaats uit 1631 aan de Via Pelusia. Van die begraafplaats werden grafstenen naar hier overgebracht. In Modena leefden zowel Sefardische als Azkenazische joden, op de begraafplaats zie je naast de traditionele vormgeving ook veel mengvormen, een liggende steen met een stèle aan het hoofdeind.

Cimitero di San Cataldo

Cimitero Ebraico

Cimitero Aldo Rossi

Modena - Cimitero Ebraico del Cimiteri San Cataldo

● **Milaan: Cimitero Ebraico del Monumentale**

Milaan - Cimitero Il Monumentale

In 1597 werden de joden uitgewezen uit het hertogdom Milaan, dat van 1559-1701 een deel van het Spaanse Rijk was. Nu woont in Milaan een van de grootste populaties van joden. Er zijn twee joodse begraafplaatsen, die allebei een sectie zijn van respectievelijk het Cimitero Maggiore en het Cimitero Monumentale. De laatste ligt bij de hoofdingang helemaal rechts vooraan en

heeft daar een eigen ingang. De joodse sectie werd geopend in 1872 (de begraafplaats in 1866) als vervanging van de joodse begraafplaatsen van Porta Tenaglia, Porta Magenta en Porta Vercellina. Er liggen ca. 1700 joden begraven.

In eerste instantie zie je nauwelijks verschil met de monumentaliteit van de totale begraafplaats, die daarom ook niet voor niets *Il Monumentale* heet. Maar bij nadere beschouwing vallen een paar grasveldjes met uniforme 'grafpaaltjes' op, goed passend bij de oorspronkelijke eenvoudige Azkenazische matseva. Het zijn de kindergraven uit 1873-1894 met enkel naam en sterfdatum.

Sterk contrasterend daarmee zijn de grote familiegraven; betere getuige van de assimilatie van de joden is er nauwelijks. Op de foto zijn achter het familiegraf Treves uit 1906 de kindergraven (paaltjes) te zien.

joods familiegraf Treves

● **Genua: Cimitero Il Staglieno - Reparto Israelitico**

Vanaf 1886 wordt op het Cimitero di Staglieno een sectie voor joden in gebruik genomen, waarbij oudere graftekens naar hier worden overgebracht. Tot 1705 hadden de joden een begraafplaats in de zone Portello, daarna ongeveer een eeuw in Casteletto en vanaf 1886 hier. Ook hier zijn Azijkenazische grafstèles en Sefardische grafzerken te vinden, maar het zijn vooral de monumentale bouwsels uit de 19e eeuw die opvallen.

Op de ingangspoort in Midden-Oostenstijl zijn drie marmeren platen aangebracht met de namen van de joden die door de nazi's zijn gedeporteerd en omgebracht in de concentratiekampen.

● **Turijn: Cimitero Ebraico del Monumentale**

Turijn is na Rome en Milaan de thuisbasis van een van de belangrijkste joodse gemeenschappen in Italië. Vanaf de 15^e eeuw kwamen veel joden naar Turijn na verdrijvingen uit Frankrijk, het Iberisch Schiereiland en Duitsland. Die mix is nog steeds te zien op de joodse afdeling van het Cimitero Monumentale (1829), dat in 1867 in gebruik werd genomen en waarheen toen ook graftekens van vorige joodse begraafplaatsen werden overgebracht. Na de Tweede Wereldoorlog werd er een monument geplaatst met de namen van 495 vermoorde joden uit Turijn.

GROOT-BRITANNIË

een klein stukje geschiedenis

In 1070 bracht Willem de Veroveraar volgens William van Malmsbury enkele joden uit Rouen mee naar Londen. Eerdere aanwijzingen van joden in Engeland zijn er niet. Druppelsgewijs kwamen er meer joden naar Engeland. In 1177 was Londen in zoverre een belangrijke zetel van de joden, dat joden die elders stierven in Londen moesten worden begraven op een begraafplaats bij de Cripplegate, die *Jews' Garden* werd genoemd.

In 1290 werden de joden door het *Edict of Expulsion* van koning Edward I uit Engeland verbannen. Pas 360 jaar later, in 1657, mochten de joden onder Cromwell terugkeren. Dat wil zeg-

gen dat Sefardische joden die al als marranen (bekeerde joden) in Engeland leefden, maar daar in het geheim hun religie uitoefenden, vrijheid van godsdienstuitoefening kregen en het recht een begraafplaats aan te leggen. Veertig jaar later, in 1697, lukte het ook de Asjkenazisch joden een eigen begraafplaats aan te leggen en te openen.

Pas in 1858 begon de definitieve joodse emancipatie, toen het joden werd toegestaan zitting te nemen in het parlement.

Nu leven er 370.000 joden in Groot-Brittannië, waarvan 300.000 in Engeland en daarvan 150.000 in Londen.

joodse begraafplaatsen in Groot-Brittannië na 1657

Het begon in Londen, waar de Sefardische joden in 1657 een begraafplaats kregen, gevolgd door de Azjkenazische joden in 1697. Daarna volgde de rest van Engeland, vervolgens Wales, Schotland en Noord-Ierland.

Er zijn nu 186 joodse begraafplaatsen in de UK. Het zijn zelfstandige begraafplaatsen of secties op reguliere begraafplaatsen. Daarvan zijn 87 joodse begraafplaatsen gesloten, dus op 99 begraafplaatsen wordt nog actief begraven.

• Engeland, speciaal Londen

In Engeland zijn 150 joodse begraafplaatsen, waarvan er 70 zijn gesloten. Er zijn een aantal concentraties in Manchester, Leeds en Liverpool, maar het grootste aantal joden en joodse begraafplaatsen zijn in Londen. In Londen zijn 26 joodse begraafplaatsen, waarvan er 15 zijn gesloten. Het begon met de Velho (oude) Sefardische begraafplaats aan Mile End Road, waar op ca. 60 are van 1657 tot 1737 werd begraven. Het is de oudste begraafplaats in Groot-Brittannië.

Veertig jaar later, in 1697, kregen ook de Azjkenazische joden een eigen begraafplaats; tot dan toe lieten zij zich begraven op de Sefardische begraafplaats. De begraafplaats van ca. 50 are ligt aan de Alderny Road en is de oudste Azjkenazische begraafplaats van Groot-Brittannië, in gebruik van 1697-1852.

De oudste begraafplaatsen zijn klein, variërend van 20 are tot 1,6 ha. Ze worden omgeven door hoge muren en zijn door de stad ingehaald, waardoor ze nu ingeklemd liggen tussen de huizen. Zure regen en de traditionele Londense lucht hebben gezorgd voor een verregaande verwerking van de grafstenen. Een aantal inscripties van vooraanstaande personen zijn bewaard gebleven in andere bronnen, voor het grootste deel zijn ze voor eeuwig verloren gegaan. Voor eeuwig blijven echter de graven, hoewel de namen onleesbaar zijn geworden en de stenen op sterven staan of liggen. De oude begraafplaatsen zijn gesloten, op de nieuwe wordt nog volop begraven. De nieuwe begraafplaatsen liggen verder van het centrum af en zijn een stuk groter, de grootste is ca. 10 ha.

Asjkenazisch - Londen: Hoop Lane Jewish Cemetery - Sefardisch

Tot 1697 begroeven de Sefardische en Azjkenazische joden hun doden op dezelfde begraafplaats. Vanaf 1895 gebeurde dat weer op het Hoop Lane Jewish Cemetery, dat werd gesticht in 1895 en een oppervlakte van 6,7 ha beslaat. De begraafplaats ligt tegenover crematorium Golders Green. Het interessante van de begraafplaats is dat hij bestaat uit twee delen: achter de ingangsbouwen liggen de grafvelden, aan de

oostelijke (rechter)zijde de zerken van de Sefardische joden en aan de westelijke zijde de stèles van de Azjkenazische joden. De Sefardische zerken contrasteren door hun eenvoud opmerkelijk met de vaak grootse monumenten aan de westelijke (linker)kant, zoals het enorme classicistische ensemble voor Henry Bishoffsheim (1908) of de sarcofaag met versteende drapering voor Emanuel Belilios (1905).

west: Azjkenazisch

Hoop Lane Jewish Cemetery

oost: Sefardisch

Tegenover de joodse begraafplaats aan Hoop Lane ligt het Golders Green Crematorium en al verwacht je daar geen joden, het tegendeel is het geval.

Er zijn in het crematorium verschillende vormen van gedenken aanwezig. In 1959 werd daaraan de *Jewish Shrine* toegevoegd, een kleine gedachtenisruimte voor joden, die zich hier hebben laten cremeren. Op de glazen toegangsdeuren staat een Davidsster met de tekst *The Scroll. Shrine of Remembrance* (de boekrol, gedenkplaats ter herinnering), op de wanden staan de

namen en in de ruimte ligt het herinneringsboek. Onder de joden die zich hier lieten cremeren bevinden zich **Sigmund Freud** (1856-1939), zijn vrouw Martha Freud (1861-1951) en hun dochter Anna Freud (1895-1982). Omdat Freud van joodse afkomst was, moest hij in 1938 de wijk nemen naar Groot-Brittannië, waar hij met open armen werd ontvangen. Zijn as bevindt zich met die van zijn vrouw in een Griekse vaas, die op een marmeren sokkel staat in het Ernst George-columbarium. De urn was een geschenk van prinses Marie Bonaparte.

The Scroll. Shrine of Remembrance

Golders Green Crematorium

Sigmund & Martha Freud

• Wales

Na de Conquest of Wales (1277-1283) door Edward I werd Wales bij het Koninkrijk Engeland gevoegd. Vanaf toen vestigden er zich joden, maar dat was van korte duur, want ook zij moesten in 1290 Engeland/Wales verlaten.

Pas in de 19^e eeuw konden joden zich weer in Wales vestigen. Er zijn 10 joodse begraafplaatsen in Wales, waarvan drie in Cardiff. Drie van de tien begraafplaatsen zijn gesloten.

● Schotland

De eerste joodse gemeenschappen in Schotland ontstonden pas in de 19^e eeuw, hoewel er in de 17^e en 18^e eeuw wel individueel joden naar Schotland kwamen, als student, universiteitsprofessor of koopman. Herman Lyon kwam in 1788 uit Duitsland, vestigde zich als tandarts en verwierf in 1795 een familiegraf op Old Calton Cemetery in Edinburgh, gesticht in 1718 en aangelegd voor handelaren en kooplieden.

Er zijn nu in Schotland 17 joodse begraafplaatsen, waarvan op negen niet meer begraven wordt.

In Glasgow vestigden zich rond 1790 veel Nederlandse en Duitse joden als handelaren en kooplieden. Tussen 1832 en 1855 werd op de Glasgow Necropolis een Jewish Enclosure geopend. In totaal zijn er zestien begravingen geweest. Bij de ingang van de joodse afdeling staat een zuil, die is geïnspireerd op de pilaar van Absalon in Jeruzalem. Er staan op de zuil Bijbelteksten en verzen uit *Hebrew Melodies* van Lord Byron. Er staat o.a. *Mi Kamoka Baalim Jehovah* (wie onder de goden is als Jahweh). Uiteindelijk waren er negen joodse begraafplaatsen in Glasgow, waarvan er nog vier in gebruik zijn.

Glasgow Necropolis

Jewish Enclosure

In Edinburgh werd de eerste joodse gemeenschap gevestigd in 1816. Er zijn 4 joodse begraafplaatsen in Edinburgh, waarvan er nog 2 in gebruik zijn, o.a. voor liberale joden op Dean Cemetery vanaf 2008. In Inverness was nooit een grote gemeenschap, op Tomnahurich Cemetery is een joodse deel van 23 graven, in gebruik van van 1906-2003.

Edinburgh - Old Calton Cemetery

Edinburgh - Dean Cemetery

Inverness-Tomnahurich Cemetery

● Noord-Ierland

De eerste joodse gemeenschap in Noord-Ierland werd in 1870 gesticht in Belfast. Er zijn in Noord-Ierland maar twee joodse begraafplaatsen, beide in Dublin en op beide wordt nog actief begraven.

REPUBLIEK IERLAND

Al waren er vanaf de eerste melding van joden in Ierland in 1079 wel eens joden in Ierland, vanaf eind 15^e eeuw was er een permanente vestiging na de verdrijving in 1497 uit Portugal. De eerste joodse synagoge werd gesticht in Dublin in 1660 en de eerste joodse begraafplaats in 1718: Ballybough Cemetery in Dublin, in gebruik tot 1958 en daarna overgenomen door Dolphins Barn Jewish Cemetery.

Er leven in Ierland nu 2000 joden en er zijn vijf joodse begraafplaatsen, waarvan er nog drie actief zijn.

